

ПРАПОРНОСЕЦЬ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО СПІВУ У КИЄВІ

(До 75-річчя від дня народження Леопольда Яценка)

Виповнюється 75 років від дня народження широко відомого в Україні і далеко за її межами засновника і керівника хору української народної пісні Леопольда Яценка. Він належить до когорти визначних діячів української культури, акумулював у собі ціле суцвіття талантів – глибокого науковця-фольклориста, прекрасного диригента, самобутнього композитора, непересічного музиканта, поета-лірика, душевного співака і сопілкаря. Своєю невсипущою діяльністю Леопольд Яценко разом зі створеним ним славнозвісним етнографічним хором "Гомін" запалює в серцях вогонь любові до рідного краю, народу та його культури, до рідного слова, без якого немає нації як такої. Своїми піснями він нагадує сучасникам про давню і багату нашу культуру, в якій відбилися сумні й радісні сторінки історії українського народу, його незнищений дух.

Це з уст хору "Гомін" уперше в Києві після багатьох десятиліть заборони 10 вересня 1989 року на першому Установчому з'їзді Народного Руху України в актовому залі Політехнічного інституту урочисто пролунав наш національний (а тепер і державний) гімн "Ще не вмерла Україна" – слова Павла Чубинського, музика Михайла Вербицького.

"Гомін" перший у Києві заспівав і гімн Миколи Лисенка на слова Олександра Кониського "Боже Великий, Єдиний" – твір, що його знають українці у цілому світі, а в нас, на Батьківщині, він довгі роки був заборонений. Так само і "Не пора, не пора" на слова Івана Франка і "За Україну" на слова Миколи Вороного, і "Ой у лузі червона калина" та багато інших, незаслужено забутих і заборонених стрілецьких і повстанських патріотичних пісень уперше виніс на майдани столиці хор "Гомін".

"Гомін" супроводжує всі патріотичні акції в Києві – святкування Дня Незалежності України, Дня Конституції України, з'їзди Народного Руху України, Спілки офіцерів України, Республіканської та Демократичної партій, товариства "Просвіта", "Меморіал", конгреси демократичних сил, політ'язнів та репресованих, всенародні віча, міжнародні та всеукраїнські наукові з'їзди та конференції, вечори пам'яті видатних українських культурних і політичних діячів.

Співали гомінчани на відкритті пам'ятних меморіальних знаків великим українцям – Павлові Чубинському, Дмитрові Загулу, Василеві Стусу, В'ячеславу Чорноволу, Олегу Ольжичу та іншим, на відкритті музеїв Івана Гончара, Олени Теліги...

Хор "Гомін" на місці поховання жертв тоталітарного режиму. Биківня. Фото 11 травня 2003 р.

Пісня – душа народу, його минуле, сучасне й майбутнє. Українські пісні, яких нараховується до півмільйона, за неповними даними дослідників, а також рідна мова – це код нашої нації. Адже уявлення про Україну немислиме без її пісні й мови, без могутнього голосу Тараса Шевченка, що якнайкраще втілює у своїй творчості рідне мелодійне слово, яке піднесло його до вершин світової культури і знову повернулося до народу, тепер уже в коштовній оправі, зігрите теплом щедрого серця великого сина України і опромінене генієм його думки.

Пригадаймо, як на початку ХХ ст. західний світ заново відкрив для себе Україну завдяки Українській республіканській хоровій капелі Олександра Кошиця, з якою він тріумфально, "наче якась величава, могутня хвиля краси й гармонії"¹, об'їхав Західну Європу та Північну й Південну Америку, і коли, за словами самого О. Кошиця, "Україну перед світом репрезентувала тільки одна та пісня"².

Ось одне з численних конкретних свідчень, як саме пісні хору О. Кошиця в ті важкі роки репрезентували Україну: "...Ми пізнали оригінальний артизм землі, майже нам не відомої, який прибув до нас, щоб нам наявно показати, чого може досягнути людський голос, витворюючи нові й такі чисті зворушення. Оцей людський гурток, що має голосові дисципліновані струни, спромігся мати такі успіхи, що примушував нас дрижати під час своїх концертів і пригадав також, що на цім Божім світі існує нація, якій ім'я Україна"³, – писала бразилійська "Gazette de Noticias",

що виходила в Ріо-де-Жанейро, від 27. IX. 1923 р.

Пізніше, у середині ХХ ст., поетичну Україну мешканці європейського та американського континентів пізнавали через знамениту капелу бандуристів Григорія Китастого, яка своїм співом та божественними мелодіями бандур, що вільно лилися від лицарського серця й до серця, формувала громадську думку про наш край та його духовне багатство.

З поодиноких співаків, що відкривали в першій половині ХХ ст. різним народам поетичну Україну, згадаємо славетну Соломію Крушельницьку, яка перед від'їздом за кордон здобувати високу освіту послухала доброї поради свого батька "...чесно виконувати свої обов'язки, вчитися і йти вперед та не забувати, що чим вище вона підніметься у своїй творчості, тим більше прославить добре ім'я народу, який дав їй частку свого таланту, свого вогню"⁴. І коли пізніше зайшла мова серед рідних і знайомих на чужині "...про рідний край, плани на майбутнє: як служить своєму народові, як сприяти тому, щоб він став у коло рівноправних народів світу", Соломія, як згадує сестра Олена Крушельницька-Охримович, відповіла: "Я – мистецтвом, співом". Білинський [Іван Білинський, українець, син подільського поміщика, придворний аптекар єгипетського короля. – М. Г.]: "А я можу допомогти хіба що... грішми". Я мовчала і думала: "А я хіба тим, що берегтиму сестру, допомагатиму їй"⁵.

Через українську пісню відкривала для себе Україну та її багату культуру відома канадська письменниця Флоренс Лайвсей, яка згодом про пісні, українських письменників і взагалі про Україну та її багату культуру із захопленням розповість своїм землякам і видасть у своєму перекладі в 1916 році збірку "Пісні України з русинськими віршами", "...якій судилося стати першою антологією українських пісень англійською мовою на американському континенті"⁶.

Таких свідчень про захоплення нашою піснею можна навести сотні, а то й тисячі. Адже пісня – гордість і слава України, її велич і краса. У пісні – душа нашого народу, волелюбного, гордого й нескореного. Тож не випадково ця пісня, як магнітом, притягує до себе серця видатних митців світу. Згадаймо хоча б уславлених композиторів минулого – Л. Бетховена, К. Вебера, Ф. Шуберта, Ф. Ліста, Й. Брамса, П. Чайковського, Ф. Шопена, С. Монюшко, А. Дворжака, у творах яких вчуваємо мелодії українських пісень.

Із пісні вирости найвидатніші наші письменники – І. Котляревський, Т. Шевченко, Ю. Федькович, І. Франко, Леся Українка, Олександр Олесь, М. Вороний, М. Рильський, В. Стус, Л. Костенко та багато інших.

Наша народна пісня, яка тепер вільно лунає у виконанні численних українських хорів (професійних і самодіяльних) в Україні і поза її межами, чи не найповніше знайшла свій вияв у етнографічному київському хорі "Гомін" Леопольда Яценка, який, вперше почувши українські пісні в їх природному середовищі, за його ж словами, "...відкрив для себе цілком новий світ і відчув себе часточкою свого народу"⁷. У 1969 році він створив унікальний хор, який має яскраво виражений національний характер за змістом (пісні тільки українські) і формою (зовнішнім виглядом) – вишиванки на артистах не фабрично-мальовані, як ми спостерігали раніше (а інколи ще й тепер бачимо) на сценах у багатьох хорових колективів, професійних і самодіяльних, а справжнісінькі, вишиті чи самими співачками, чи їх матерями, бабусями, або й ще прабабусями, що розмаїтими vzорами і барвами з різних куточків України мальовничо переливаються у своєрідну симфонію кольорів, доповнюючи разом з народними строями мелодіку пісні і заповнюючи зір глядача.

Ось що сказав з приводу цього вимогливий глядач, відомий мистецтвознавець Микола Кагарлицький, який неодноразово бував на концертах "Гомону": "Власне про костюми. Вони не просто традиційно національні, із бабусиних, материнських, або ж із власних скринь, а цінні ще й тим, що представляють майже всі етнографічні регіони України. Головним чином старовинні розкішні сорочки, керсетки, плахти, спідниці, фартухи в жінок, вишиванки в чоловіків – усе це вабить зір, створює піднесений настрій у залі. На головах молодниць і літніх жінок не побачиш віночків, а саме ними чомусь повелось репрезентувати перед усім цивілізованим світом "пісенну" Україну (то байдуже, що ті жінки давно вже бабусі, що за традицією віночки надівали лише дівчата на виданні, і то в святкові дні, йдучи до церкви!). Замість них у молодниць і літніх жінок на головах намітки з тонкого серпанку, барвисті тернові хустки, пов'язані в кожної по-своєму, красиво й до лиця. В дівчаток у косах вплетені стрічки й квіточки, а буває, що і в віночках

виходять. Оці строї і головні убори створюють особливе звучання кольорів, які між собою не контрастують, а співживуть у гармонії за законами народної краси, як квіти на полотнах Катерини Білокур, радуючи зір і серце"8.

Звичайно, велика заслуга в цьому етнографі-енциклопедиста, учасника "Гомону" Лідії Орел, дружини Л. Ященка, його вірної помічниці і порадиці, бо власне за її допомогою, як слушно наголошує М. Кагарлицький, "...в "Гомоні" пісня звучить не просто в мелодії й слові, а й у костюмах, позах, у рухах, жестах, в обрядовому дійстві, магії, до якої вдаються хористи, відроджуючи правічне й святе для нас, десятиліттями ганьблене і принижуване"9.

Як учасник цього хору, хочу висловити деякі міркування про хор та його керівника, з яким мене єднає щаслива доля уже багато років, і недоля, бо нас обох свого часу звільнили з Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії Наук УРСР, де ми заповзято збирали, видавали і досліджували пісні нашого народу, записали і навіть зняли на кінострічку народне весілля в селі Іване-Пусте Борщівського району на Тернопільщині, запис якого був знищений немилосердною рукою "від культури".

Народився Леопольд Ященко в Києві 1928 року. Здобувши вищу музичну освіту в Київській консерваторії як музикознавець-фольклорист у 1954 році і закінчивши аспірантуру при Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії Наук України, Л. Ященко з головою поринув у стихію народної пісні, яка вабила його давно. Тут він працював з 1957 по 1968 рік. У 1961 році захистив дисертацію "Українське народне багатоголосся", яку видав у 1968 році, опублікував ряд інших праць: "П. Демуцький" (1957), "Українські народні романси" (1961), "Буковинські народні пісні" (1963), куди переважно ввійшли пісні, записані нами в експедиціях 1959 року на Івано-Франківщині та Чернівеччині, багато інших. Його талановиті обробки народних пісень співало багато хорових колективів. Він працював як одержимий. Було багато творчих задумів. У 1958 році у Київському університеті ім. Т. Шевченка Володимир Нероденко створив фольклорно-етнографічний ансамбль "Веснянка". 31 грудня 1959 року "Веснянка" вперше (в кількості 40 осіб) у новеньких, щойно пошитих свитках, вийшла на вулиці Києва з колядками й щедрівками. Це була сенсація після багатьох років заборон і переслідувань. Колядували ми й біля міської ялинки, а з нами разом співав і Леопольд Ященко.

Хор "Гомін" на мітингу з нагоди вшанування пам'яті Тараса Шевченка. Київ. Фото 9 березня 2003 р.

У наступних роках уже створювалися в інших навчальних закладах і організаціях цілі ватаги колядників-щедрівників, які спочатку гуртувалися навколо "Веснянки", а згодом пішли самостійним шляхом. Л. Ященко завжди брав участь у новорічних щедруваннях, до яких приєднувалася і етнограф з нашого інституту Тамара Гірник. Він допомагав учасникам новорічних щедрувань добирати репертуар, організувати нові ватаги, розучував з ними пісні, серед яких і ті, що записав по селах. То був час хрущовської "відлиги", коли в Києві розгорнув свою діяльність славнозвісний "Клуб творчої молоді", а на літературному обрії заявила себе блискуча когорта поетів-шістдесятників.

Але "відлига", на жаль, була короточасною. Вже в 1965–1966 роках по Україні прокотилася хвиля обшуків і репресій над "інакодумцями", яких звинувачували в тому, що вони висловлювали власну думку з приводу тих чи інших політичних подій та літературно-мистецьких явищ. Це кваліфікувалося як "підривна" діяльність проти радянського ладу, за що людей звільняли з роботи, засиляли в концтабори. 1966 року, коли я хоронив свого батька, звільнили з інституту мене, 1968 року – Л. Ященка, а ще через два-три роки науковців Василя Скрипку, Тамару Гірник, Юлія Шелеста.

Л. Ященка звільнили за те, що підписав (разом із дружиною) у квітні 1968 року колективного листа до радянського уряду з приводу закритих судових процесів у Москві, Ленінграді і Києві над "інакодумцями". В листі йшлося про порушення принципу гласності суду, що його забезпечувала тодішня радянська конституція. Лист підписали 139 осіб, серед яких були робітники, службовці, вчені, письменники, діячі культури і мистецтва. Лист потрапив за кордон, його передавали західні радіостанції, називаючи й прізвища підписаних. Це й послужило підставою для репресій. Постраждали насамперед працівники "ідеологічного фронту", зокрема науковці всіх гуманітарних

інститутів АН України. Так цинічно розправлялася комуністична влада з тими, хто серйозно й відповідально ставився до конституції та своїх громадянських обов'язків. "Репресії 1965–1966 рр., – пише Георгій Касьянов у книжці "Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 років", – були першою превентивною політичною реакцією тоталітарної системи на розвиток інакомислення в цілому. Метою "першого покоосу" в Україні було викорінення інакомислення як суспільного явища. Оскільки тут воно не могло активно проявитися інакше як у формі національно-культурного відродження, основний удар був спрямований саме проти його діячів"¹⁰.

Після звільнення Л. Яценко ще якийсь час клопотався про поновлення в інституті. І хоч такий інститут був в Україні єдиний, а музикознавців-фольклористів тоді, як і тепер, лічені одиниці, Л. Яценка на роботі не поновили. Остання його книжка, підготовлена ще в стінах інституту, "Державна Заслужена капела бандуристів УРСР", вийшла аж в 1970 році, до того ж, в "обскубаному" вигляді. Прекрасні творчі задуми, яких у Л. Яценка було багато, зруйнували, підрізали під самий корінь. Наука втратила прекрасного фахівця.

Працюючи з ним в одній установі, я добре знав його по роботі, не раз бував з ним у наукових експедиціях. Це був науковець-фольклорист за покликанням. Хоч він народився і виріс у місті, проте пристрасно любив народну пісню, завжди знаходив спільну мову з її носіями – простими селянами різного віку, умів віднаходити в кожному селі дорогоцінні перлини народної творчості. Мабуть, ці якості йому передалися в спадок від предків, бо він змалку лишився сиротою, матері – викладача української мови – не пам'ятає зовсім.

Крім того, Л. Яценко обробляв народні пісні, які входили до репертуару багатьох хороших колективів. Працював від самого ранку до пізнього вечора (так часто бувало) і все бідкався, що нічого не встигає.

А тепер опинився без роботи. Проте Л. Яценко виявився не з тих, які здаються і стають на коліна, хоч становище було критичне: дружина на той час лежала хвора в лікарні, вдома залишалося двоє малих дітей. Йому пропонували вихід: покаятися через пресу, принагідно вилити цебер помий на своїх товаришів ("націоналістів"), тоді матимеш роботу за фахом і матеріальне забезпечення. Дехто так і зробив, зганьбивши себе. Але Яценко на це не пішов.

На Великдень 1969 року за допомогою Івана Гончара, палко закоханого, як і Л. Яценко, в народне мистецтво, визначного художника, скульптора, мистецтвознавця, заслуженого діяча мистецтв України (згодом лауреата Державної премії України ім. Тараса Шевченка) Л. Яценко зібрав на схилах Дніпра гурт молоді й почав розучувати веснянки, які записав з уст народу. А на травневі свята після кількох репетицій молодь зійшлася до садиби Гончара, яка перетворилася на унікальний історико-етнографічний музей, створений його руками, куди сходилися, як спрагли до криниці, люди звідусіль. І Гончар допоміг їм убраться в народні строї зі своєї колекції, і всі разом рушили з піснями в Центральний парк на весняне свято. Серед учасників перших веснянок, як згадує Л. Яценко, були тоді студійці та артистки Народного хору ім. Г. Верьовки Ніна Матвієнко (згодом невістка І. Гончара), Раїса Решетняк, Олесь Харченко та інші.

Новоутворений колектив почав збиратися систематично, обрав на Дніпрових схилах зручну галявину, яку назвав "співочим полем". Наступне свято – Купала – відбулося на Трухановому острові. Коло учасників хору та його прихильників постійно зростало, і видно було, що відродження календарно-обрядових свят у Києві – справа реальна. Серед фундаторів "Гомону" – Ігор Голобуцький, Стефанія та Юрій Гулії, Алла та Іван Дебелюки, Віктор Андрійчук, Володимир Данилейко, Алла Чигирин, Людмила Заковоротня, Віра Чередниченко, Надія Світлична, Оксана Мешко, Анатолій Гоц, Ірина Монкевич, Лідія Орел, Петро Приймаченко...

Та, на жаль, ці гарні починання задушили у сповитку. 1971 року хор "Гомін" був ліквідований як "націоналістичний", а його учасників почали переслідувати.

"Черговий раз зазнала репресій філолог Лідія Орел, що останнім часом учителювала в 49-й київській школі. Л. Орел – прекрасний педагог, і педагогічний колектив давав їй роботі високу оцінку. Так було, доки директор не одержав певної інформації від відповідних органів. Він викликав Л. Орел на бесіду і почав допитуватися, на які це співи вона ходить, де збираються непевні особи, якими керує якась людина, що ніде не працює (мався на увазі хор "Гомін", яким керує чоловік Лідії Орел, Леопольд Яценко...). Директор поставив умову: "Або співи, або школа". Л. Орел заявила, що на репетиції ходити буде, з колядниками на Новий рік піде. На початку 1971

року була змушена звільнитися з роботи", – писалося в "Українському віснику" (Париж, 1971 рік, вип. 4, січень, с. 151–152).

Про звільнення тих, що співали в "Гомоні", а також про тих, яким загрожувало звільнення, якщо не "відхрестяться" від "Гомону" (26 осіб), подає відомості 4-й випуск цього ж "Українського вісника" за 1972 р. під заголовком "Розправа над "Гомоном". "Нарешті "Гомін" був фактично розігнаний 20 вересня 1971 року, хоч офіційно про це ніхто не заявляв. Того дня було скликано в палаці "Харчовик" збори колективу в присутності партійних керівників. Керівник хору композитор Л. Яценко та ще кілька хористів спробували захистити як колектив, так і саму ідею етнографічного ансамблю, не прикутого до сцени, але їм закрили рота. У заключному слові директор "Харчовика" Карасьова сказала: "Ніхто ніяких реклам ні о каком "Гомоне" давати не будет. Есть у нас общій хор дворца культуры, приходіте, будем работать, петь українські народні пісні, пісні українських радянських композиторів, пісні о родині і пісні о партії". Це означало фактичний розпуск колективу.

Через тиждень, 28 вересня 1971 року, відбулося засідання президії Спілки композиторів України, де Л. Яценко було виключено із Спілки композиторів України" (с. 134–135).

Цікаві документи, які висвітлюють причини розгону "Гомону" та виключення його керівника зі Спілки композиторів України, зберігаються в архіві Спілки. А причина одна – хор "Гомін" не вписувався в компартійну програму і мав яскраво виражений національний характер. Приводом же до розправи було те, що деякі учасники хору взяли участь у вшануванні Тараса Шевченка біля його пам'ятника 22 травня, що тоді заборонялося, а також за надмірне, з офіційної точки зору, захоплення "архаїкою" та ігнорування пісень українських композиторів, пісень братніх народів тощо. Про це докладно описано в часописах "Трибуна", 1990, № 10–12; 1991, № 1 та "Вітчизна", 1992, № 4.

Дуже влучно про ці жахливі часи, про цю задушливу атмосферу в Україні, де все здорове, національне нищилося, а балом правила номенклатурна мафія облуди й насильства, сказав Іван Гончар, однодумець і духовний батько Л. Яценка, теж гнаний і переслідуваний кадебістами, як і Л. Яценко: "Щось жахливе чинилося в духовному житті моєї країни, – з болем писав він. – Підносили спритних, звеличували словоблудів, брехню підкладали під голови й накривалися нею, ніби периною. Там, де треба було людину підтримати, – приструнчували її і карали. Де годилося посприяти – заводили в "опальні" реєстри. Безгрішних робили грішними, таланту створювали нестерпні умови. В якій ще країні могло таке бути?! А в нашій – БУЛО. Зуміли! Вчили всіх іти в офіційну ногу, не мати власної думки, дотримуватися градації "верхів" і "низів". Підрубували коріння національного, вдосконалювали в культурі так зване мистецтво диктату, "е-такої-думки" й телефонного прокурорства. Знецінювалися поняття честі й моралі, все порядне і непарадне, чесне і непересічне потрапляло в залежність від верткої посередності, від непрофесіоналізму. Не просто застій. Духовне зубожіння, зневіра, відчай. За цим стоять конкретні імена. Народ їх знає"¹¹.

Якщо врахувати, що в той час був ліквідований і хор "Жайворонок" – базовий колектив Міністерства культури для впровадження в побут сучасних свят і обрядів, то стає зрозуміло, що удар був спрямований не так проти Яценка, як проти нашого національного відродження, проти народної культури.

Виключений із Спілки композиторів, Яценко формально став, як тоді казали, "тунеядцем". І за це три доби відбув у камері попереднього ув'язнення. А коли його тут зі сльозами на очах відвідала дружина, він сказав: "Лідонько, а нотного паперу ти мені не прихопила?". З цієї халепи визволили його Платон Майборода і Михайло Кречко. Були, звісно, і багаторазові допити в КДБ, обшуки у квартирі. Але там, крім численних фольклорних записів, що розлючувало слуг сатани, на щастя, нічого істотного не знайшли, і Яценкові пощастило уникнути найгіршого. Але здоров'я забрали чимало.

Знову треба було перекваліфікуватись. Тепер він уже працював муляром на будівництві. Творчої роботи не давали. А він знову пише у вищі інстанції зболені заяви з проханням розібратися і поновити його на роботі. Не можна без хвилювання читати заяву Яценка від 17 вересня 1973 року до голови Спілки композиторів України, народного артиста СРСР А. Штогаренка, фрагмент якої наводить М. Кагарлицький у своїй статті "Храм народної пісні": "Минає ось уже два роки з часу виключення мене з членів Спілки. В моєму житті це є чорний

період вимушеної творчої кризи, якому ще не видно кінця. Мені відрізано шлях до роботи за фахом, для публікацій моїх творів та їх концертного виконання...

Доводжу також до Вашого відома, що організованого мною самодіяльного українського народного хору "Гомін", за який мене було виключено зі Спілки, вже не існує. Вже два роки в Києві немає веснянок та хороводів на травневі свята, немає купальських розваг над Дніпром, немає масових співів біля пам'ятника Слави на День Перемоги, на грані ліквідації новорічні колядки, щедрівки тощо. Не знаю, чи будуть ці народні звичаї ще колись потрібні в нашому місті...

Прошу Вас також узяти до уваги, що я маю двох малих дітей, дружину, хвору на туберкульоз, і тещу, хвору на рак шлунка. У даний час я, як це Вам відомо, знову безробітний і, не будучи поновлений у Спілці, не можу дістати роботу за фахом. З поновленням у Спілці пов'язана й моя житлова проблема..."¹²

Та поновили Яценка у Спілці композиторів лише у 1989 році. Але митець не складає рук, намагається продовжити розпочату справу, реалізувати свої творчі задуми. І влітку 1984 року він знову організував хор на лоні природи, цього разу – у Гідропарку, і виступив з ним на святі Купала. Але потім чинилися знову всілякі перешкоди, навіть у час перебудови. Наприклад, в 1986 році Дніпровський райвиконком заборонив Яценку проводити свято Купала в Гідропарку, бо, мовляв, воно не радянське. Йому перед кожним виступом доводилося бігати по всіх вищих інстанціях, випрошувати дозвіл і візувати репертуар.

Та хор воскрес. І крок за кроком нарощував свій потенціал. То був той самий "Гомін", на тих же творчих засадах. Він і тепер лишається єдиним у своєму роді колективом, і не має, на жаль, прямих послідовників, принаймні, в Києві.

Головна мета хору "Гомін" – відродження народних традицій не тільки на сцені, а, насамперед, у побуті.

Репертуар хору "Гомін" багатий і розмаїтий, бо багата і розмаїта українська народна пісня. Адже, за неповним підрахунком вчених-фольклористів, українських народних пісень налічується півмільйона. Таким багатством, мабуть, не може похвалитися ніякий інший народ світу. Тому, підкреслюючи нашу пісенність, не випадково жартома кажуть: де два українці, там триголосий хор.

Пісень, які співає хор "Гомін", кількасот. З них чимало вивчено на репетиціях хору та ансамблів, що входять до його складу (академічний ансамбль "Криниця", ансамбль автентичного фольклору "Радосинь", чоловічий гурт "Козаки", народні музики – родина Вербовецьких), якими також керує Л. Яценко. Решта – пісні, які учасники хору знали раніше. Їх співають не на сцені, а на вулицях, на майданах, в парках, у транспорті. Співають завжди: коли їдуть на репетицію, з репетиції, на концерт чи з концерту. І завжди з насолодою їх слухають перехожі, пасажери. Слухають і просять співати ще і ще, коли хор починає розходитись. Де "Гомін" – там пісня. Де пісня – там людно, бо пісня зворушує. Вона будить почуття і розум людини, підносить її на своїх крилах у світ високої поезії, захоплюючої краси, оживляє наші душі. Отже, за багатством репертуару "Гомін", гадаємо, стоїть на одному з перших місць у світі. У репертуарі хору особливо (і це основне) щедро представлена календарно-обрядова поезія, що охоплює весь річний цикл: колядки та щедрівки, веснянки, купальські, петрівчані, обжинкові.

Як відроджувався "Гомін"? Про це розповідає сам Л. Яценко: "Поки я був членом Спілки композиторів УРСР, – згадує він, – у видавництвах продовжували друкувати мої, заплановані раніше, книжки й збірники. Але після виключення зі Спілки шлях до видавництва, як і до радіо та телебачення, мені був відрізаний. Отож довелося міняти професію. Працював мулярем на Баршівському заводі "Молнія", в радгоспі на Васильківщині, добуваючи цеглу, розбирав старі будівлі на Подолі. Організував самодіяльні хорові гуртки в технікумах, профтехучилищах. Наприкінці 1983 року заснував етнографічний ансамбль у Музеї народної архітектури та побуту УРСР для обслуговування відвідувачів"¹³.

Оцей невеличкий ансамбль став серцевиною відроджуваного "Гомону", який ще довго йшов тернистою дорогою свого існування. "Влітку 1984 року, – продовжує Л. Яценко, – я випадково довідався, що адміністрація Гідропарку має намір влаштувати свято Купала, і вирішив

підключитися до нього з музейним ансамблем. Проте дирекція (певна річ, під тиском керівних органів) заборонила ансамблеві не лише виступати за межами музею, а й поповнювати колектив сторонніми людьми – ентузіастами народного мистецтва. Об'єктивно це зводило нанівець усі наші зусилля (і не тільки наші), бо що то за свято Купала без народнописенної основи, без участі людей, закоханих у народні звичаї?

У пригоді стали жінки-пенсіонери. Вихідці із сіл, вони вже віддавна збираються на алеях Гідропарку і співають для власного задоволення вечорами, аж луна йде. Познайомившись із ними, я запропонував вивчити низку купальських пісень та хороводів, і ми з успіхом виступили на святі імпровізованим хором.

На алеях парку ми проспівали все літо й ранню осінь, а з настанням холодів адміністрація виділила нам для співів кімнату при зеленому театрі. Ми там працювали близько двох місяців, і мене навіть оформили в штаті як керівника клубу народної пісні. Але знову надійшов "сигнал", і нас виставили за двері (с. 7). І далі пішли митарства в пошуках приміщення, аж доки нас не "прописали" у Будинку культури Київметробуду, до якого ми й досі "прикріплені", де не один раз виступали з концертами, а також перед метробудівцями в різних точках міста, де вони працюють".

У перші часи Л. Яценкові було важко працювати, бо доводилось щоразу подавати нові списки учасників (куди записався і я), візувати кожну народну пісню, узгоджувати з адміністрацією кожний свій крок.

На думку спливає 1986 рік, коли "Гомін" зібрався в Гідропарку на святкування Івана Купала. Зійшлося чимало святково вдягнених людей, бо вдалося дати рекламу по міському радіо. Перед концертом до Л. Яценка підійшов міліціонер і зажадав дозволу на проведення свята. Знервований Л. Яценко подає міліціонерові папірець. Програма була затверджена в Будинку художньої самодіяльності, у Будинку культури "Київметробуду" та Ленінському райвиконкомі. Міліціонер, що стежив за порядком, не зовсім був задоволений документом, але свято ми провели. Та на другий день, у неділю, нам таки не дозволили виступати з концертом у цьому ж Дніпровському районі: Дніпровський райвиконком заборонив як "свято не радянське". І ми попід міст перейшли на територію сусіднього, Дарницького району. А там, хоч і не були запрограмовані, виступили з концертом. Але вже багато учасників не ризикнуло переступити поріг заборони: боялися переслідувань і звільнення з роботи, чи позбавлення можливості продовжувати навчання.

І пізніше ще були прикрі моменти в житті "Гомону". Пригадую, як 8 жовтня 1989 року у Палаці культури Київського політехнічного інституту "Гомін" вітав своїми піснями ювіляра Дмитра Павличка. Настрій був урочистий, піднесений, святковий. Бо й виступали гарно. Після концерту була пропозиція піти з піснями до пам'ятника Тарасові Шевченку. Але була й інша – поїхати на тодішню площу Жовтневої революції. Пристали до другої.

На площі ми співали ліричні пісні, в тому числі й на слова Т. Шевченка. До нас приєдналися, здається, 6 осіб з українськими національними прапорами. Нараз, коли виконували Шевченків "Заповіт", до нас підійшли міліціонери і наказали забрати прапори. Ніхто їх не слухав. Тоді вони накинулись на прапороносців з гумовими кийками, виривали прапори з їх рук і нівечили, а хлопців били й волочили до загратованих автобусів, яких тут було дуже багато. Обуренню людей не було меж. Потім ми разом з масою народу попрямували до міськвиконкому, якому передали ноту-протест.

Через деякий час хлопців звільнили, а нам відповіли, що міліція правильно вчинила, бо то, мовляв, був мітинг, на проведення якого не було дозволу. Насправді ж "мітингу ніякого не було, а тільки звучала пісня, котра й викликала таку жорстоку реакцію", як слушно наголошує Л. Яценко у згаданій статті.

Та це вже історія. Хоч і сумна, але в минулому. Тепер хор "Гомін" вільно, без перешкод може виступати з будь-якою програмою – чи то з колядками та щедрівками, чи з веснянками на лоні природи, де в пишних віночках, сплетених із пахучих польових квітів, веселково застрічених косах і в мальовничих народних строях, з піснями ведуть таночки-хороводи гомінчани, до яких долучається молодь із глядачів; чи то "Гомін" проводить обжинки на території Музею народної архітектури та побуту, де хористи в супроводі пісень жнуть або косять жито, складають його в копи та виконують іншу роботу, пов'язану з обрядом жнив; чи пишно відзначає свято Івана Купала, яке збирає тисячі й тисячі киян у Гідропарку на березі біля Венеціанської затоки.

Щороку на Різдвяні свята хор "Гомін" у переповнених залах виступає з колядками і щедрівками на сценах столичного Будинку вчених, Будинку художника або Культурного центру "Золоті ворота" тощо. Такою ж традицією є колядування біля міської різдвяної ялинки. Нині ми всі маємо можливість вільно плекати народні звичаї, співати патріотичні пісні, і хор "Гомін" радо з цієї можливості користується. Але ми пам'ятаємо, як 1 січня 1972 року міліція брутально розігнала щедрівників, що зібралися до новорічної ялинки біля філармонії, і кількох учасників заарештувала на 15 діб.

До колядково-щедрівкового репертуару "Гомону" входять пісні зі світськими мотивами, які корінням своїм сягають углиб століть, ще в дохристиянські часи, і християнсько-релігійними, що виникли пізніше і тісно переплелися з ранніми. Вони змальовують життя і світогляд нашого народу в його історичному розвитку. Серед інших жанрів календарно-обрядової поезії колядки та щедрівки найбагатші мотивами, найцікавіші, найпоширеніші і найпоетичніші. У мистецько-образній формі вони славлять народження Ісуса Христа, оспівують інших святих, возвеличують хліборобську працю, господарів та їхні родини – господаря порівнюють з місяцем, його дружину – із сонцем, а дітей – із зорями. Їхні дочки – царівни й королівни, а сини – хоробрі лицарі, ясні соколи. В цій обрядовій поезії, що часто поєднується із "водінням Кози", висловлюються найкращі побажання усій родині: міцного здоров'я, щедрого врожаю, добробуту, здійснення мрій, щасливого довголіття. Тому вони такі популярні, тому до них звертаються у своїй творчості художники (В. Касіян, О. Кульчицька), і композитори (М. Лисенко, О. Кошиць, М. Леонтович, "Щедрик" якого облетів увесь світ). А зі славетних співаків досить згадати знаменитого тенора І. Козловського, який у часи переслідувань атеїстичною владою колядування та щедрювання, у Москві розучив зі співаками тодішнього Всесоюзного радіо і телебачення і артистами Великого театру СРСР, де він працював, ряд українських колядок і щедрівок, приурочивши до свого 70-річчя і зафіксувавши їх на платівках.

Серед колядок і щедрівок, що їх виконує хор "Гомін", є чимало рідкісних, оригінально інтерпретованих Л. Ященком, який гідно продовжує традиції М. Лисенка, О. Кошиця, М. Леонтовича, а саме: "Прилетіла ластівочка", "А в цьому дворі красная панна", "На горі, горі, в шовковій траві", "Ой красна-рясна в лузі калина", "Стояла сосна серед Дунаю", "Ой у Києві та й на торгові".

Останню виконує тільки чоловічий склад хору. Ця пісня особливо вражає. Перегук голосів – дзвінконебесних тенорів зі срібнозвучними баритонами та оксамитово-м'якими ніжними басами, що подекуди співають соло, передаючи зміст її у формі діалогу, – зливається в могутню гармонію краси, котра закарбовується у тих, хто пильно слухає, навіки. А коли зважити, що серед слухачів багато дітей, чимало з яких є й безпосередніми учасниками концерту, то з повним правом можемо сказати, що навіть заради дітей такі концерти дуже важливі. Адже пісні формують і розкривають дитячу душу, виховують високі моральні якості – гуманізм, доброту, прагнення жити за законами правди, – розповідають їм у поетичній формі сторінки життя нашого народу, дають їм високу естетичну насолоду, будять дитячу буйну фантазію, уявно переносять їх у якийсь особливий, чарівний світ, де реальність переплітається з казкою; мають великий вплив на дитячу психіку, входять у свідомість і пам'ять дитини на все життя, як щось надзвичайно гарне, неповторне, повчальне.

Яскравим прикладом цього є твори видатних наших письменників, побудовані на власних дитячих враженнях від таких пісень, – новела Василя Стефаника "Мої приятелі" та повість Олександра Довженка "Зачарована Десна". Колядка про коня і лицаря, яку слухали в дитинстві майбутні письменники, вилилась у їхній творчості у картини із зображенням колядування та відтворенням якогось таємничого, святкового настрою в батьківських оселях і своєї дитячої поведінки під впливом цієї пісні. Згадує В. Стефаник: "Столи білі і понакривані, і білий хліб: я маю на печі чотири роки. Перед вікнами у снігу колядує братство. Я ще не знав тоді, що ті братства переходили до нас з Києва. Гримить коляда, як грім, моя мама успокоює мене і сестру мою Марію, що це прийшли браття, як вони гарно себе називали. А коляда говорила потужним голосом про лицаря, що сукав три свічки. При першій свічці личенько вмивав, при другій свічці суконки вбирив, при третій свічці коника сідлав.

Ви, мої приятелі, не мали би мене за мене, що я хотів бути таким лицарем. Ногами бив 'єм до печі, аж моя мама напімнула, що я не конче маю піч розвалити"14.

А ось як змальовує Святвечір О. Довженко, в якого фольклорний образ коня, котрий колись навіть мав крила, мчав понад хмарами і возив на собі пророків, підноситься до високого філософського узагальнення і переростає в символ мистецького покликання, має завжди служити людям, як кінь служить своєму господарю. А тому його не можна продавати. Вільне мистецьке покликання треба зберегти на все життя, у всій його чистоті й невідчужності.

Зайшовши до хати, колядники на прохання матері Довженка, в якій, здається, й уста не закривалися, бо любила виводити пісні, співають малому Сашкові: "Молодець Сашечко та по торгу ходив, святий вечір... – заспівало зразу аж чотири дівки, і вже хто їх знає, чи то від морозу, чи такі дівчата і слова колядки у зимовий вечір, тільки спів лунає так дзвінко і гучно і спів став одразу такий урочистий, що в мене, малого, аж дух захопило. Притулившись на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь обертаюся в слух. І вони тоді довго й повільно, ніби линучи в безмежну далечінь часу, на сімсот, може, літ, виспівують мені талан. І ось, вслухаючись в чарівні слова, я починаю видіти: великий молодець, ходжу я по торгу з конем серед крамарів і купців. І мушу я ніби продати коня, бо слова мої співали так: "Ой коню, коню, ти порадо моя. Ой порадь ти мене, та продам я тебе за малу ціну, за сто червінців". А кінь у яблуках, шия крута, червона стрічка в гриві, одспівує мені на вухо не продавати його і спогадати про себе. Я почуваю біля вуха його ніжні м'які губи, а слова коневі у дівчат такі, що повік пам'ятатиму. "Ой, чи ти не забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, да як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами. Да догнали ж бо нас аж на тихий Дунай, до крутого берега, – святий вечір...".

Що ж мені робити? Вже коні вороні іржуть на Дунаї і ворожі стріли піють долю мені. Тоді, розкривши широко очі, я почуваю, ніби якась сила піднімає мене з лави і виносить з хати прямо на коня, і тут кінь мій скочив, "Дунай перескочив, да Дунай перескочив, копита не вмочив, і ні шаблі кінця, ні мене, молодця, – святий вечір...".

Я вертаюся з Дунаю до хати, оглядаюся: аж і мати співає, гойдаючи колиску, і в неї зовсім не хатня мрія, щось зовсім не буденне, ніби сама вона теж лине десь у просторах свого серця, і дівки за вікном на морозі під зоряним небом. Ой, як гарно! А Дунай широкий та глибокий. Вода холодна, аж сичить. А по тім боці турки й татарове лютують, що так багато я їх потоптав конем.

Потім співали другі й треті дівки. Чого тільки не чув я про себе. Там уже я і збирав війська, аж землі важко, і вибивав ворота у чужі городи, і орав поле сизими орлами, засівав поле срібним жемчугом, і мостив мости все тесовії, і постилав килими все шовковії, і сватав паняночку з-за Дунаєчку, з-за Дунаєчку королеву дочку. Мостами їхав – мости дзвеніли. Городами їхав – люди стрічали, поздоровляли, – святий вечір...

Потім мене переносили вже зовсім сонного на піч. Там я і засинав на житі серед пісень, міцно обнімаючи за шию свого яблукатого коня. Там я давав собі слово ніколи не продавати його ні за які скарби. Так і не продав я його по сей день. Ой, коню, коню, не продам я тебе, як би часом не було мені трудно, як би турки й татарове не обступали на торгу, не розлучуся з тобою ні за яку ціну"¹⁵.

Серед численних веснянок з ліричними мотивами та ігрових, які виконує "Гомін", є також у прекрасних обробках Л. Яценка пісні "Ой по горі, по горі", "Берегом, берегом", "Коло млина калина", "Ой вербице", "Був собі журавель", "Ой веснонько, весно" та інші. Вже кілька років поспіль на Великдень біля церкви Івана Богослова (колишньої трапезної Михайлівського монастиря) хор "Гомін" влаштовує веснянки, молодіжні ігри та забави, до яких долучаються і глядачі. Наступного дня, в Поливаний понеділок, веснянки "Гомону" переносяться до Музею народної архітектури та побуту України...

За народним календарем свято Купала припадає на 7 липня. Це ціле видовище, без якого в ці дні Київ духовно збіднів би. Проте досвід показав, що в міських умовах краще використовувати вихідний день – першу суботу липня. Це дає змогу вільно святкувати цілу ніч до ранку, як то здавна заведено в народі. Діти, дівчата й молодіці в довгих вишиваних сорочках, вмостившись на траві, плетуть вінки з польових квітів, потім накладають їх на голови, підперізуються вербовими гілками або поясами-"крайками" і з піснями водять таночки навколо "купайлиці". Інші плывуть по воді на зачлечаних човнах, дівчата пускають на воду вінки з запаленими свічками; ще інші – гойдаються на гойдалках. Вогнище освітлює людей, які в цю ніч наче очищаються вогнем і водою

від усякої скверни.

Цілу ніч горять над Дніпром купальські вогні, далеко лунуть пісні, переливаючись різними голосами – то чоловічими, то жіночими, то мішаним хором. Все це свідчить про те, що прадавній звичай повертається до життя.

Що ж до пісень, то вони справді прекрасні, серед них є чимало шедеврів світової культури. "Гомін" приробиє і використовує ці шедеври. Крім того, хор співає чимало купальських та петрівчаних пісень у цікавих обробках Л. Яценка ("Купала на Йвана", "Ой по горі, по долині", "Ой да тихо, тихо Дунай воду несе", "Та через село та піч везено", "Ой на Івана, ой на Купала"), а також високомистецьку "Купальську ніч" на слова і музику Л. Яценка.

У розмаїтому репертуарі "Гомону" яскраво вирізняються своїм патріотичним звучанням пісні, написані Л. Яценком (слова і музика), виконання яких завжди має успіх. До них належать: "Гей, Україно", "Збираймо родину", "Воскресни, Україно", "Вставай, козаче", "За вільну Україну", "Слава героям", "Скресає Україна", "Вставай, Україно", "Молімся за Україну", "Бережим своє ім'я".

До 70-річчя страшного голодомору в Україні Л. Яценко написав зворушливу пісню "Пам'ять". Вперше її виконав хор "Гомін" на Першій міжнародній конференції, присвяченій жертвам голодомору в Україні, що відбулася минулого року в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка.

До глибини душі зворушують пісні, у яких Л. Яценко з болем у серці передає страшну Чорнобильську трагедію – "Покинуті оселі", "Порвалась остання струна".

Майже завжди доводиться повторювати на прохання слухачів пісні "Золотистий туман" та "Київське танго" (слова і музика Л. Яценка), "Високо мій сусід" (слова та обробка Л. Яценка, мелодія народна), "Що по морю, морю та по синьому" (слова Н. Данилевської та М. Ткача, музика Л. Яценка), "Вставай, народе" (слова Д. Павличка, музика учасника хору В. Лісовола).

У репертуарі "Гомону" є чимало козацьких, рекрутських, стрілецьких та повстанських пісень, частина з яких виконується в обробках Л. Яценка: "Гей по синьому морю", "На вулиці сурма грає", "Ой на горі, на Маківці", "Триста літ", "За Україну", "Що за військо іде", "Нас питали, якого ми роду", "Світить місяць, світить ясний", "В суботу пізенько".

З пісень побутових, про кохання, жартівливих у мистецькому озвученні Л. Яценка "Гомін" виконує "На добраніч усім на ніч", "Скриплять нові та ворітечка", "Через гору та в лісок", "Ой послала мене мати", "Летіли лебеді понад став".

Пісні Л. Яценка співають народні хори "Либідь", "Імбер", ансамбль пісні і танцю "Дарничанка", ансамбль "Козацькі забави" та чоловічий ансамбль хору імені Г. Верьовки (Київ), Капела бандуристів "Карпати" та хор "Вірли" (Львів), хори та ансамблі в Тернополі, Запоріжжі, Опішні, в інших містах України та за її межами.

У "Гомоні" звучить музика (в обробках народних пісень та пісень на слова письменників) М. Лисенка, М. Леонтовича, Р. Купчинського та ін.

Чимало творів виконує "Гомін" на слова Т. Шевченка ("Заповіт", "Реве та стогне Дніпр широкий", "Думи мої, думи мої", "Зоре моя вечірняя", "За байраком байрак", "Ой не п'ються пива-меди"), а серед них – "Ой чого ти почорніло, зеленє поле", про трагічні для України бої під Берестечком в 1651 році, коли українське військо під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького було розбите багаточисленним військом польської шляхти. Коли ми співаємо цю пісню-реквієм, то аж мороз проймає нас від слів і мелодії, сповненої драматизму:

"Ой чого ти почорніло,

Зеленє поле?"

"Почорніло я од крові

За вольною волю.

Круг містечка Берестечка

На чотири милі

Мене славні запорожці

Своїм трупом вкрили..."16.

Відроджуючи пісню в побуті, Л. Яценко для охочих поспівати запровадив масові недільні співи. Тут згадують відомі та призабуті пісні, вивчають нові. Таким чином готуються резерви, з яких поповнюється хор і які беруть участь у народних святах.

А цього року, коли відзначали Дні Києва, Л. Яценко зібрав у Центральному парку культури і відпочинку столиці чимало хороших колективів нашого міста, щоб якнайширше залучити людей до співу під девізом: "Співаймо разом!", бо вважає, що пісня активно живе доти, доки її співають.

Того пам'ятного вечора до пізньої ночі дзвінко лунали на схилах Дніпра у натхненному виконанні самодіяльних артистів, яким з ентузіазмом підспівували присутні, популярні українські пісні: "Ой у лузі червона калина", "Реветь та стогне Дніпр широкий", "Думи мої, думи мої", "Зоре моя вечірняя", "Ой у лісі на поляні", "Сховалось сонце за горою", "Ой у лузі та ще й при березі", "Розпрягайте, хлопці, коні", "Їхав, їхав козак містом", "Повіяв вітер степовий", "Ой вербо, вербо", "Цвіте терен" та багато-багато інших.

Українські пісні, які пропагує Л. Яценко зі своїм хором "Гомін", – в найкращих своїх вимірах – це символ волі, героїки, мужності, всіх чеснот і високої моралі. Йдучи в похід, наголошував поет Андрій Малишко, "воїн бере з собою зброю, хліб і пісню. Зброю – для бою, хліб – для життя, пісню, як душу народну, як найсвітліший спогад про дорогих йому людей і товаришів"17.

У "Гомоні" пісня – це і хліб, і зброя. Це духовний хліб, яким ми живимося і підживлюємо інших, це духовна зброя, якою перемагаємо в невеселі часи нашого буття. І ніякі ворожі сили не зможуть вбити її, як би цього не хотіли, як не зможуть знищити і України.

О, пісне! Від народу кров і плоть

Ти узяла, щоб лиш йому служити.

Тебе ніхто не зможе побороть,

Бо вільний дух твій правдою повитий!18

– наголосив Максим Рильський у поезії "З народного напившись джерела", підкреслюючи волелюбність і невмирущість нашої пісні.

Пісні "Гомону" різні за змістом і формою. Але всі вони полонять душу людини, відкривають їй розум і серце нашого народу від сивої давнини до сьогодення, допомагають нам зберегти Україну, її багату духовність, традиції, звичаї та обряди, чистоту й принаду українського слова.

Хор "Гомін" Л. Яценка – високий зразок служіння своєму народу, вартій наслідування. Нарешті Л. Яценко одержав заслужені нагороди – він лауреат премії ім. Павла Чубинського (1992), Державної премії України ім. Тараса Шевченка (1993). Того ж 1993 року йому присудили премію фундації доктора Дем'яніва "Свобода і мир для України". "Гомін" – лауреат республіканського фестивалю "Дзвін-91", йому присвоєно звання "Народного".

Сподіваємося, що незабаром Л. Яценка увінчають ще одним високим званням – Народний артист України. Він його вже давно заслуговує своєю невсипущою працею, непересічним талантом, своєю громадянською позицією, любов'ю до України, закликаючи нас "спільно робити все можливе для відродження нашої занедбаної духовності, нашої історичної пам'яті"19.

Леопольд Яценко – пісенний символ сучасної України, України волелюбної і незламної, яка, незважаючи ні на що, впевнено йде вперед з могутньою піснею, що дедалі більше й більше розкривається і стає непереможним нашим національним бастионом.

Небесного благословення Тобі, дорогий наш Ювіляре, козацького здоров'я, витривалості, подальших мистецьких злетів, здійснення всього задуманого, щоб якнайшвидше вийшли в світ дорогоцінні записи народних пісень і збірник власних творів, всіляких гараздів, радості й щастя Тобі й усій родині!

Джерела:

- 1 Українська пісня за кордоном. – Париж, 1929. – С. 286.
- 2 Кошиць О. Спогади. – К., 1995. – С. 384.
- 3 Кошиць О. З піснею через світ. – Вінніпег, 1974. – Ч. III. – С. 168.
- 4 Соломія Крушельницька: Спогади. Матеріали. Листування: У 2 ч. – К., 1978. – Ч. 1. – С. 68.
- 5 Там само. – С. 59.
- 6 Нудьга Г. А. Українська пісня в світі. – К., 1989. – С. 438.
- 7 Яценко Л. Відроджуємо в собі себе // Україна. – 1990. – № 15. – С. 6.
- 8 Кагарлицький М. Храм народної пісні // Вітчизна. – 1992. – № 4. – С. 150.
- 9 Там само. – С. 150.
- 10 Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 рр. – К., 1995. – С. 62.
- 11 Гончар І. "А ми тую червону калину, гей, гей, та піднімемо..." // Україна. – 1989. – № 4. – С. 12.
- 12 Кагарлицький М. Храм народної пісні. – 1992. – № 4. – С. 151.
- 13 Яценко Л. Відроджуємо в собі себе. – С. 7.
- 14 Стефаник В. Вибране. – Ужгород, 1979. – С. 244.
- 15 Довженко О. Твори: В 5 т. – К., 1983. – Т. 1. – С. 76–78.
- 16 Шевченко Т. Кобзар. – К., 1963. – С. 457.
- 17 Український фольклор. – К., 1978. – С. 250.
- 18 Рильський М. Зібрання творів: У 20 т. – К., 1984. – Т. 4. – С. 315.
- 19 Яценко Л. Відроджуємо в собі себе. – С. 9.